

BERLINSKI KONGRES I POLOŽAJ JEVREJA U RATOVIMA NA BALKANU

Piše: **ALEKSANDAR LEBL**

Dobar tretman u miru, nevolje u ratovima

Feljton Miloša Kovića „Dizraeli i istočno pitanje“ objavljivan u Danasu od 15. aprila do 16. juna, pratio sam sa interesovanjem, jer sam o tome i sam dosta istraživao. Posebno me je zanimalo rešenje Berlinskog kongresa o verskoj ravnopravnosti, odnosno položaju Jevreja kao jednom od uslova za priznavanje nezavisnosti Srbije, o čemu autor piše pred kraj feljtona, u nastavku od 12. juna. Ković navodi: „Time je pitanje položaja Jevreja u Srbiji, koje je doprinosilo nezavidnoj slici ove kneževine u britanskom javnom mnjenju i teškoćama u njenim odnosima s Velikom Britanijom, konačno rešeno“. Cilj mog teksta koji je pred čitaocima jeste da osvetli istorijat ovog pitanja pre svega u Srbiji, ali i u drugim balkanskim zemljama: Rumuniji, Crnoj Gori i Bugarskoj, za koje su doneti identični zaključci o obavezi obezbeđivanja verske ravnopravnosti kao uslovu priznavanja nezavisnosti prve dve, te poboljšanju statusa Bugarske. To se nije odnosilo samo na Jevreje već i na druge manjinske verske zajednice, u zavisnosti od verske strukture svake od tih zemalja, mada se u detalje nije ulazilo.

Jevreji na Balkanu žive neprekidno duže od dve hiljade godina, o čemu ima mnogo dokumenata, arheoloških nalaza i sl. Bilo ih je u državama koje su osnivali Sloveni po dolasku u taj deo Evrope, u srednjovekovnim srpskim državama, kao i u Otomanskom carstvu posle osvajanja u Evropi počev od XIV veka. Najstarije jevrejsko stanovništvo su tzv. Romanioti, koji su se tokom vekova uglavnom utopili u druge grupe Jevreja koje su pristizale, tako da ih danas, posebno posle uništavanja najvećeg dela tokom Holokausta, ima veoma malo, pretežno u Grčkoj i iseljenih u SAD. U XVI veku, posle proterivanja sefardskih Jevreja (Sefarad je jevrejsko ime za Španiju, odnosno celo Iberijsko poluostrvo) iz Španije 1492. i Portugala 1496. godine, velik broj se naselio na Balkanu. Turski vladari rado su ih primili i relativno dobro tretirali. Imali su, kao i hrišćani, „narodi knjige“, status zimija, niži od muslimana, sa određenim obavezama, pravima i stepenom samouprave u verskim i ne samo verskim poslovima. To se primenjivalo u većoj ili manjoj meri, u zavisnosti od unutrašnjeg razvoja imperije. U Turskoj su, naročito na desnoj obali donjeg toka Dunava, nalazili pribežište i aškenaski Jevreji (Aškenaz je jevrejsko ime za Nemačku), bežeći od progona u srednjoj i istočnoj Evropi.

U Beogradskom pašaluku, najviše u samom Beogradu, živelo je nekoliko hiljada Jevreja jedne i druge grane. Pošto je grad prelazio iz turskih u

austrijske ruke i obrnuto, njihov brojčani odnos se menjao, kao i tretman. Kad su 1688. Austrijanci osvojili Beograd, zatečene Jevreje odveli su u ropstvo, u kojem su ih držali sve dok neke jevrejske opštine u austrijskom carstvu nisu skupile novac za njihov otkup. Za vreme sledeće okupacije, 1717-1739. godine, Jevreji su uživali relativno dobar tretman, tako da se njihov broj povećao. Kad su Austrijanci morali napustiti Beograd, jedan broj Jevreja ga je napustio zajedno s njima, pri čemu su neke porodice kao priznanje za lojalnost dobile pravo da se nastane u Zemunu, što inače, pošto je bio granični grad, ne bi mogle.

Dok je za Srbe ustanak pod Karađorđem značio početak oslobođenja, Jevrejima i nekim drugim uglavnom gradskim stanovnicima doneo je nevolje. Posle osvajanja Beograda početkom 1807. godine (krajem 1806. po julijanskom kalendaru) nastalo je bezvlašće. Pljačkana je imovina Turaka, ali i ostalih građana, pa i Jevreja. Bilo je masovnih pokolja, zarobljavanja i oslobađanja uz otkup, odvođenja žena i sl. Između ostalog, izvršeno je masovno prisilno pokrštavanje. U zapisu iz tih dana u manastiru Nikolje stoji: „Ama se pokrsti u Beogradu 3000 Turaka i Čifutina“. Nekoliko meseci posle toga, na molbu beogradskih Jevreja, Jevrejska opština u Beču zamolila je ruskog poslanika u Beču grofa Razumovskog da od komandanta ruske dunavske armije traži intervenciju kod Karađorđa da se obustavi progon Jevreja. General Ivan Miheljsen, glavnokomandujući te armije, pisao je Karađorđu, između ostalog: „...Ja ću oslobađanje Jevreja primiti kao znak Vašeg prijateljstva prema meni“. Posle toga su obustavljeni progoni. Miheljsenu je dato objašnjenje kako su Jevreji verno služili Turcima, što je bilo tačno kako za njih, tako i za većinu ostalih gradskih trgovaca i drugih građana raznih vera, uključujući hrišćane.

Jevrejima zabranjeno nastanjivanje van Beograda

Za vladavine vođe Drugog srpskog ustanka Miloša Obrenovića odnos prema Jevrejima bio je veoma dobar. Između ostalog, Haimu ben Davidu, Miloševom sarafu (menjaču novca), koga je on zvao Daviče, pripisuje se da je 1835. godine Milošu spasao život. Kad je Miloš po pozivu Jusuf-paše krenuo „na dogovor“, Davičo, koji je imao lokal kod današnje Grčke kraljice, zaustavio ga je i rekao da ne ide, jer će biti ubijen. Davičo je to saznao, jer je bio i pašin saraf i osoba od poverenja. Miloš se vratio, a Davičo pobegao preko Zemuna u Beč. Miloš je naredio da u sporovima Jevreja i Srba može suditi samo on i odbio je zahteve bakala (boltadžija) i nekih drugih esnafa da ograniči broj jevrejskih radnji, jer i oni plaćaju iste dažbine kao i Srbi. To se odnosilo samo na Jevreje srpske podanike, a ne i strane državljane, jer su po ugovorima Turske i evropskih država (tzv. kapitulacijama) stranci u Turskoj, pa i Srbiji kao njenom delu, imali ista prava kao i turski podanici, dakle i Srbi, u tim zemljama. Pod knezom Aleksandrom Karađorđevićem, kneževima Mihailom i Milanom Obrenovićima za Jevreje srpske podanike važila su izvesna ograničenja, pre svega zabrana nastanjivanja van beogradskog šanca. Zabeleženo je da je još pre Berlinskog kongresa Turska, koja je bila proglasila ravnopravnost svih vera u carstvu, tražila 1877. godine da se u mirovni ugovor posle rata sa Srbijom 1876. unese da se ukidaju odredbe Ustava Srbije kojima se Jevreji izuzimaju od sticanja određenih prava. Predložila je formulaciju:

„Nezavisno od verske slobode, Jermeni i Izraelićani će u Srbiji uživati ista prava i iste slobode kao i ostali stanovnici“. Mislilo se na politička i druga prava. To nije prihvaćeno, tako da je sloboda ostala ograničena na slobodu veroispovesti (pri čemu Jermeni nisu tretirani kao pravoslavci). U to vreme izabrana je nova Velika narodna skupština, u koju je na listi Konzervativne stranke Aćima Čumića u Beogradu velikom većinom bio izabran Jevrejin Avram M. Ozerović. Jevreji su joj uputili peticiju sa zahtevom da se ukinu izuzeća za njih, pozivajući se i na zasluge stečene u upravo završenom ratu, ali to nije prihvaćeno.

Srbija je, kako proizlazi iz nekih izvora (N. M. Gelber: „Jevrejsko pitanje u Bugarskoj i u Srbiji pred Berlinskom kongresom 1878“ u *Revue des Juives* januar - jun 1964, Pariz) bila spremna da ukine i zabranu nastanjivanja Jevreja u unutrašnjosti. Ministar finansija Srbije Vladimir Jovanović pozvao je septembra 1877. poznatog beogradskog trgovca Rusoa, austrijskog podanika, i izrazio mu spremnost vlade da, ako joj Jevrejska alijansa (više o njoj u nastavku ovog feljtona) da zajam od dva miliona dukata, Jevrejima u Srbiji dati sva prava kao i ostalim građanima i da će, ako se to realizuje, pregovarati s Alijansom i o izgradnji železničke pruge. Ruso je taj predlog dostavio Alijansi, ali se on iz nekog razloga nije mogao realizovati. To je, dakle, bila situacija u Srbiji u vreme sazivanja Berlinskog kongresa, čiji je glavni cilj, kako je u feljtonu M. Kovića naglašeno, bila revizija Sanstefanskog ugovora (San Stefano je turski Yesilkoy, predgrađe Istanbula).

U vreme održavanja Berlinskog kongresa položaj Jevreja u mnogim evropskim zemljama bio je bitno popravljen u odnosu na stanje krajem XVIII veka. Na to je presudno uticala Francuska revolucija (1789). Ustavotvorna skupština je krajem avgusta te godine donela Deklaraciju o pravima čoveka i građanina, u kojoj je stajalo i to da „niko neće biti uznemiravan zbog svojih ubeđenja, uključujući i verska, ukoliko njihovo ispoljavanje ne bude remetilo društveni poredak ustanovljen zakonom“. Ta ideja širila se po Evropi, kako tamo gde su je donosile francuske trupe, tako i u zemljama koje su same usvajale gesla Revolucije: „Sloboda, jednakost, bratstvo“. Naravno, stvari ne treba idealizovati. Davanje prava Jevrejima išlo je negde brže, negde sporije. Bilo je otpora, ograničavanja, gubljenja stečenih prava i njihovog ponovnog sticanja, judeofobija (termin antisemitizam još nije bio skovan) jačala je u pojedinim zemljama, ili pojedinim njihovim delovima. No za gotovo jedan vek od Revolucije u većem delu kontinenta, brže u zapadnoj nego u srednjoj Evropi, Jevreji su uglavnom, ne svuda i u svemu, postali ravnopravni građani. To nije bio slučaj u Rusiji, gde je proces emancipacije Jevreja bio spor, uz uzlete i padove.

Evropske sile podržavaju ravnopravnost Jevreja

U Rusiji je vladala diskriminacija, česti su bili progoni i pogromi, tako da su se Jevreji osećali kao obespravljani građani, što su, sem malog broja povlašćenih, i bili. I u podunavskim zemljama - Rumuniji i Srbiji, Jevreji su bili u mnogome obespravljani, mada se njihov položaj pogoršavao ili poboljšavao u zavisnosti od naklonosti vladara i vlada, uticaja Turske i drugih sila.

Ograničenja su se uglavnom odnosila na mogućnost nastanjivanja, sticanja nepokretne imovine, bavljenja određenim zanimanjima i sl.

U drugoj polovini XIX veka zapadnoevropski i srednjoevropski Jevreji već su bili dobro organizovani i imali su manji ili veći uticaj na vlade nekih zemalja u tim delovima Evrope. Najuticajnija jevrejska organizacija bila je Univerzalna izraelitska (tj. jevrejska) alijansa - Alliance Israelite Universelle - koju je 1860. osnovao Isak Adolf Kremije (Adolphe Cremieux), ministar pravde Francuske. Alijansa je često kod pojedinih vlada intervenisala povodom progona, diskriminacije itd. Jevreja kao celine, ili nepravdi nanetih pojedincima. Ona je bila jedan od inicijatora da se na Berlinskom kongresu razmatra i pitanje položaja Jevreja u zemljama koje su tražile nezavisnost. Isto su to tražile i neke druge jevrejske organizacije, predstavnici jevrejskih zajednica u tim zemljama, ali, na primer, i američki poslanik u Beču Džon Kason (John A. Kasson) i u Berlinu Bajard Tejlor (Bayard Taylor). Kongres je to uvažio. Izgleda da je Jovan Ristić, predstavnik Srbije na Kongresu, bio iznenađen time, odnosno nepripremljen za diskusiju, jer je 10/22. juna (Kongres je počeo rad 11/23. juna, prvi datum je po julijanskom, drugi po gregorijanskom kalendaru; u XIX veku razlika je bila 12 dana) telegrafski od svog zamenika i od ministra spoljnih poslova Jevrema Grujića, ministra pravde, tražio obaveštenje - „Koliku pomoć i na što daje država beogradskoj jevrejskoj opštini?“

Zapisnici sa sednica Kongresa veoma su detaljni. Iz njih se dobro vidi stav svake od sila učesnica o svakom pitanju pretresanom na plenarnim sednicama. Ono što se ne vidi (M. Ković je o tome detaljno pisao), a veoma je značajno, jeste dogovaranje učesnica van dvorane za sednice i aktivnosti zemalja kandidata za nezavisnost. Oni su članove delegacija velikih sila nastojali da upoznaju sa svojim argumentima o raznim pitanjima i od njih dobiju podršku za rešenja koja će im odgovarati. To se odnosi i na „jevrejsko pitanje“. Ti su predstavnici bili u stalnoj, uglavnom telegrafskoj vezi sa svojim vladama i vladarima, obaveštavajući ih o toku rada Kongresa i tražeći uputstva o ovoj ili onoj stvari. Razume se da su „lobirali“ i predstavnici Alijanse i ostali na jevrejskoj strani, kojima su predstavnici pet od šest sila učesnica (izuzetak je bila Rusija) obećali punu podršku.

Prvi put je o položaju verskih zajednica, time i Jevreja, raspravljano 12/24 juna, na sednici posvećenoj delu mirovnog ugovora o rešenjima za novu bugarsku državu. Predstavnik Francuske, ministar spoljnih poslova Vilijem Vadington (William Waddington) predložio je da se u tekst člana V doda deo o ravnopravnosti svih vera. Vadingtona su podržali nemački „gvozdeni“ kancelar princ Bizmark (Otto von Bismarck), predsedavajući Kongresa, austrougarski ministar spoljnih poslova grof Đula Andraš (Gyula Andrassy), koji je svog cara Franju Josifa pismom obavestio kako je to, u stvari, njegov predlog, koji on iz taktičkih razloga nije hteo da podnese lično, britanski predstavnik lord Solzberi (Salisbury) i italijanski predstavnik grof De Lone (De Launey). Predstavnik Turske Karateodori (ili Karateodoru) paša nije propustio da uz podršku naglasi kako je to u skladu s turskim zakonodavstvom, ugovorima i konvencijama. Pošto nije bilo prihvatljivo da Jevrejima slobode i ravnopravnost koje uživaju po turskim zakonima budu oduzete u novoj bugarskoj državi, i ruski predstavnik knez Gorčakov prihvatio je Vadingtonov predlog. Tri dana kasnije, 27. juna, jednoglasno je usvojen sledeći tekst: „Verska i konfesionalna razlika

ne treba ni za koga da bude razlog isključivanja ili onemogućavanja u pogledu uživanja građanskih i političkih prava, niti da sprečava pristup javnim funkcijama, zapošljavanju i počastima, ili bavljenje raznim zanatima i slobodnim profesijama bilo gde. Sloboda javnog ispoljavanja svih vera biće obezbeđena sadašnjem stanovništvu Bugarske i njenim stanovnicima koji će se vratiti, kao i svim strancima, a nikakva granica neće biti postavljena hijerarhijskim ustanovama verskih udruženja ni njihovim odnosima sa njihovim crkvenim vlastima”.

Vlada spremna da proglasi jednakost svih vera

Tekst francuskog ministra spoljnih poslova Vilijama Vadingtona o verskoj ravnopravnosti u Bugarskoj je, *mutatis mutandis*, unet i u članove koji se odnose na ostale zemlje: novoobrazovanu Istočnu Rumeliju, Crnu Goru, Srbiju i Rumuniju. Nije bilo problema sem za poslednje dve, koji su došli sa strane Rusije.

Predstavnici Srbije na Kongresu, kao ni vlada ili knez Milan, nisu se protivili davanju verske ravnopravnosti svima, pa i Jevrejima, tvrdeći kako ih oni već uživaju. Stvar je zapinjala kada je bilo reči o ravnopravnosti u pogledu političkih i građanskih prava. Na to je veoma kritički ukazivala Alijansa: „U Srbiji oni su potpuno isterani iz unutrašnjosti i iz većine varoši, isključeni su iz državne službe, iz svakog javnog zvanja, dovedeni su do mizerije; iako su im oduzeta najdragocenija prava, oni nisu oslobođeni nikakvog tereta; oni plaćaju sve dažbine, služe u vojsci kao i ostali Srbi. U poslednjem ratu oni su se nadali svojim patriotizmom savladati nepravdu, koju im čini rođena otadžbina, a oni su se hrabro tukli, prolevajući svoju krv zajedno sa svojim zemljacima. Tolike žrtve njihove jedva što dobiše nekoliko reči priznanja od strane ministra unutrašnjih dela, na Velikoj narodnoj skupštini 1877. Za badava je Turska, zaključujući 1877. konvenciju sa Srbijom, tražila za Jevreje ona prava, koja im Srbija tako postojano odriče. Pod takvim režimom njihov se broj odavna smanjio za polovinu; oni se nalaze samo u nekim varošima pod neprekidnom opasnošću da izađe kakav dekret, koji ih izgoni iz zemlje. Uzrok za ovo gonjenje kazao je jednom knez Mihailo ovim rečima: „Jedini uzrok, koji smeta emancipaciji Jevreja u Srbiji leži, kao što su to srpski ministri kazali generalnom konsulu Engleske, u surevnjivosti trgovaca, koji sastavljaju Narodno predstavništvo, jer ovi se bore protiv Jevreja kao protiv svojih konkurenata koji bolju robu prodaju jevtinije od njih” (prevod s francuskog Jovana Ristića, koji je poricao da je knez Mihailo rekao ono što mu se pripisuje).

Predstavnici Rusije, knez Gorčakov i grof Šuvalov, načelno su smatrali kako Jevreji u podunavskim kneževinama, baš kao i u Rusiji, ne treba da budu izjednačeni u tim pravima s ostalim građanima. U zapisniku povodom diskusije o Rumuniji stoji i ovo: „Kad je reč o građanskim i političkim pravima Njegova visost (knez Gorčakov - prim. A. L.) zahteva da se ne brkaju Izraelićani Berlina, Pariza, Londona ili Beča, kojima se sigurno ne bi moglo odbiti bilo koje političko ili građansko pravo, s Jevrejima Srbije ili Rumunije i nekih ruskih pokrajina, koji su, po njegovom mišljenju, prava napast za domaće stanovništvo”.

Srpsko pitanje, član XXXV ugovora, došlo je na dnevni red 28. juna. Iako mu je stav ruskih predstavnika bio poznat, Ristić je došao do zaključka, koji mu je sugerisao i Vadington, koga je veoma uvažavao, da davanje pune ravnopravnosti Jevrejima treba prihvatiti kao uslov za dobijanje nezavisnosti, pa je tog dana uputio Jevremu Grujiću telegram kojim je preporučio da se da izjava u tom smislu, ako je knez prihvata i ako je vlada saglasna. Sutradan je knezu Milanu, tada u Nišu, poslao telegram, koji počinje sa: „Juče na predlog prvoga punomoćnika francuskog, Kongres je rešio jednoglasno ravnopravnost za Čivute u Srbiji“. Milan je odgovorio: „Ja smatram da treba, bez i najmanjeg oklevanja, da izjavimo da smo spremni da proklamujemo potpunu jednakost svih vera i ovlašćujem vas da formulišete deklaraciju u tom smislu“. Na osnovu toga Ristić je 3. jula uputio knezu Bizmarku opširno pismo, u kojem opovrgava kritike kako Jevreji u Srbiji ne uživaju sva prava. To pismo na francuskom objavljeno je u „Zapisima“ Jevrema Grujića. Prevod na srpski poslednje rečenice, iz Ristićeve „Istorije srpske diplomatije“ (str. 212) glasi: „Bilo kako bilo, srećan sam, g. predsedniče, što mogu dostaviti na znanje Kongresu, da me Njegova svetlost knez Srbije, baš sad ovlašćuje da izjavim, da će srpska vlada prihvatiti prvu priliku, da zakonskim putem poništi i poslednje ograničenje, koje se tiče Jevreja, te da ih potpuno izravna sa svim njihovim sugrađanima drugih vera“.

Tajna sednica skupštine o zahtevu velikih sila

Izgledalo je da je uklonjena velika prepreka priznanju nezavisnosti. No Bizmark (za koga Ristić kaže kako ga zamišlja s bičem u ruci), skrenuo je 4. jula pažnju Kongresu da mu reči „zakonskim putem“ izgledaju kao rezerva i dodao da smatra kako mu je dužnost konstatovati da ni u kom slučaju ta rezerva ne sme umanjiti autoritet Kongresa. Time je udarena tačka na to pitanje. Po mišljenju ministra Vadingtona izrečenom Ristiću, time je poboljšana pozicija Srbije prilikom rešavanja ostalih pitanja. Na kraju debata o Srbiji i Rumuniji, lord Solzberi je predložio „da se i na Otomansko carstvo primene načela koja je Kongres usvojio za Srbiju i Rumuniju“. To je, izgleda, bio manevar da se Karateodori-paši pruži prilika da istakne kako je Turska ta načela već sprovedla i kako će ih se u potpunosti držati u budućnosti. Naime, sultan Abdul-Medžid je 18. februara 1856. izdao hati-humajun (ferman) kojim se svim podanicima Otomanskog carstva, bez obzira na grupu (klasu) ili veru, garantovana ista prava. Jedno od poglavlja fermana glasi: „Svako razlikovanje ili naziv koji teže da bilo koju grupu podanika mog carstva učine manje vrednom u odnosu na drugu grupu zbog njihove vere, jezika ili rase, biće zauvek izbrisani iz zbornika propisa. Biće doneti zakoni protiv upotrebe bilo kakvog pogrdnog ili uvredljivog naziva, kako između privatnih pojedinaca, ili sa strane vlasti“. U stvari, bila je to kritika upućena Rusiji, koja je u odnosu prema Jevrejima mnogo zaostajala za drugim silama, a koja je svoju ulogu zaštitnice hrišćana koristila kao izgovor za napade na Tursku.

Vlada i knez Srbije hteli su da što pre izvrše promene koje je naložio Kongres, pa su to veoma brzo stavili na dnevni red Narodne skupštine. Ristić je iz Berlina telegrafisao Ministarstvu inostranih dela da se uskoro vraća. „Ja sam međutim dobio od berlinskog kongresa zaključke, ukoliko se Srbije tiču, putem poverljivim; kad se berlinski ugovor potvrdi; onda će i vlada knjaževa u

podpunoj formi obnarodovati zaključenja njegova odnosna na Srbiju". Tražio je da se, s obzirom na način na koji je došao do zaključaka, oni još ne objavljuju. Stoga su razmatrani na tajnoj sednici Narodne skupštine 13/25. jula 1878. i posle diskusije zaključeno je da se o njima izjasne tri skupštinska odbora: zakonodavni, finansijski i za molbe i žalbe. Zajednički izveštaj sva tri odbora podneo je Milan Kujundžić na tajnoj sednici 14/26. jula. Iz toka javnog nastavka iste sednice videlo se da je na tajnim sednicama bilo reči o priznavanju ravnopravnosti Jevreja i menjanju Ustava. Kujundžić je predložio usvajanje predloga izmena Ustava:

„Član I

U članu 132. Ustava od 29. junija 1869. godine (Zbornik zakona XXII, strana 44) poslednji odeljak, koji ovako glasi: „Ostaju u važnosti zakon od 30. Oktobra 1856. godine V No 21660, i zakon od 4. novembra 1861. godine V No 2244'. Ukida se zajedno sa zakonima u njemu spomenutim".

Član II

Ovo rešenje stupa u život, kad se potpuno izvrši članom 131 Ustava predviđeni postupak o predlozima za izmenu Ustava."

Pomenuti zakoni koje je trebalo ukinuti bili su uveli ograničenja za nastanjivanje i rad Jevreja. Izmene Ustava su se vršile po veoma komplikovanoj proceduri. Prvo je trebalo da ih dvotrećinskom većinom prihvati Narodna skupština, onda Velika narodna skupština, pa ponovo Narodna skupština u dva saziva. Izvestilac Kujundžić je na javnoj sednici jasno rekao o čemu je bilo reči na tajnoj: „Za naše, domaće Jevreje, za naše sugrađane, zaista je postojalo ograničenje, a kad iz našeg podanstva istupe, pa idu u tuđe, onda za njih naravno nije bilo tog ograničenja".

Usvajanje predloga nije išlo lako. Pojedini poslanici su na tajnim sednicama oštro kritikovali Ristića, a indirektno i samog kneza Milana, što je prihvatio ravnopravnost Jevreja, o kojima su neki govorili veoma ružno. Teške reči povodom većine tih odluka mogle su se čuti i na javnim sednicama, pa je Ristić intervenisao da poslanici „imaju na umu predostrožnost i umerenost u izrazima koju zahtevaju sadašnje prilike". Međutim, i sam Ristić ispoljio je dvoličnost. Nikola Pašić citirao je njegovu izjavu na jednoj od tajnih sednica, na kojoj je jedan interpelant pitao zašto Ristić nije sazvaio Veliku skupštinu: „Ristić tada da bi izbegao saziv skupštine izgovarao se da ni jedan Srbin ne treba da se zauzima za prava Jevrejska, što nam je nametnuto silom okolnosti u ugovoru berlinskom, i kad oni ne traže, onda ne treba to pitanje da se pokreće i kamo sreće i da se nikad i ne izvrši".

Dug put do jednakih građanskih prava

Sam Pašić je svoje mišljenje o priznavanju ravnopravnosti Jevreja izneo u Narodnoj skupštini 23. decembra 1879, u raspravi o predlogu ministra finansija o naseljavanju, kada je rekao: „Dalje gospodin ministar reče: 'Mi smo dobili nezavisnost, i sad treba da ugled naše nezavisnosti sačuvamo'. Jest, mi smo nezavisni, ali naša nezavisnost iskupljena je skupo, ravnopravnošću

Jevreja, trgovačkim ugovorom sa Austrougarskom, dugom turske carevine, građenjem železnica itd.”

Inače, u Narodnoj skupštini se pre i posle odluka Berlinskog kongresa neretko o Jevrejima govorilo veoma negativno. Na primer, u debati o zakonu o slobodi štampe poslanik Panta Srećković, obrazlažući zašto je protiv „prevelike slobode”, rekao: „Ja držim da neće biti mudro da otvorimo širom vrata, pa da se uvuče kakav turski ili čivutski agenat, pa da piše kako hoće”. O tome kako se posle prihvatanja verske ravnopravnosti u Srbiji postavljalo „jevrejsko pitanje” biće reči pošto ukratko bude opisano stanje pre održavanja Berlinskog kongresa u ostalim balkanskim zemljama na koje su se odnosile odluke Kongresa. U Bugarskoj, koja je, kao i ostale tri zemlje - Rumunija, Srbija i Crna Gora, bila vazalna kneževina Otomanskog carstva, kada je Rusija zaratila s Turskom i kada su 1877. ruske trupe (koje su sačinjavali pripadnici raznih naroda Ruske imperije; tako su odlučujuću borbu kod Plevne dobili Finci) počele prodirati na jug, bugarsko stanovništvo počelo je zlostavljati Jevreje i pljačkati njihovu imovinu zbog njihovog dobrog odnosa s turskim vlastima i navodne pomoći koju su im ukazivali. Iz nekih mesta su Jevreji bili prognani ili su pobjegli, našavši utočište u Jedrenu (Edirne, Adrijanopolj) i Carigradu. Međutim, u Sofiji, u koju su Rusi ušli 1878, Jevreji su bili formirali svoju miliciju i vatrogasnu brigadu, kako bi sprečili Turke da zapale grad. U odboru za predaju ključeva grada ruskom generalu Gurku bili su i Sofijski rabin Gabrijel Merkado Almosnino i još tri Jevrejina. Almosnino je po položaju bio član Ustavotvorne skupštine (Sobranja) i sapotpisnik novog ustava od 1879. U ruskoj vojsci bio je i jedan broj Jevreja dobrovoljaca. Jedan od njih, Aron Volf (Aaron Wolf) Goldberg istakao se prilikom zauzimanja vrha Šipke, pa mu je kasnije bugarski knez Aleksander fon Batenberg (Alexander von Battenberg - jedna grana te porodice postala je kasnije Mauntbaten, iz koje je suprug britanske kraljice) javno izrazio zahvalnost.

U Rumuniji je situacija bila drukčija. Pre svega, u njoj je živelo mnogo više Jevreja nego u svim drugim delovima evropske Turske zajedno: sredinom XIX veka oko 130.000. Rumunija je nastala spajanjem Vlaške i Moldavije, nastalih krajem XIII veka. Vlaška je pripojena Otomanskom carstvu 1482, a Moldavija 1513. godine. Posle rusko-turskog rata 1774. Kučuk-kajnardžijskim mirom Rusija je dobila položaj zaštitnika hrišćanskih naroda u Turskoj i pravo na mešanje u Vlaškoj i Moldaviji. Na Pariskom kongresu marta 1856, sazvanom radi sklapanja mira posle Krimskog rata Rusije protiv Turske (1853-6), kojoj su u pomoć pritekale Britanija, Francuska i Italija (Sardinija), bilo je određeno da u Moldaviji i Vlaškoj sve vere i svi njihovi pripadnici uživaju ista prava i zaštitu, da svi stranci mogu u njima imati zemljišne posede, da svi Moldavci i Vlasi bez izuzetka mogu biti u javnoj službi i da sve grupe građana, bez obzira na rođenje ili veru, uživaju jednaka građanska prava, naročito pravo svojine u bilo kom vidu. Time je trebalo da bude okončana i diskriminacija Jevreja u pogledu građanskih prava, koja je dotad važila. U ugovor o miru unet je član XXIII: „Visoka Porta obavezuje se da rečenim kneževinama (tj. Vlaškoj i Moldaviji), kao i punu slobodu veroispovesti, trgovine i plovidbe” (isto to je u članu XVIII bilo rečeno i za Srbiju). A Pariska konferencija, sazvana radi nastavka rada Pariskog kongresa, 19. avgusta 1858. donela je kao aneks ugovora o miru član XLVI: „Svi Moldavci i Vlasi jednaki su u očima zakona i u pogledu oporezivanja i podjednako su im dostupna javna zaposlenja u obe

kneževine. Garantovana je njihova lična sloboda. Niko ne može biti zadržan, uhapšen ili krivično gonjen sem u skladu sa zakonom. Moldavci i Vlasi svih hrišćanskih konfesija podjednako uživaju politička prava. Uživanje tih prava zakonskim putem može biti prošireno na druge vere”.

No u praksi ove odredbe, posebno o političkim pravima, nisu bili primenjivane na Jevreje, pa su se oni često žalili kako domaćim vlastima tako i evropskim velikim silama. No i Rusi i domaći političari i vladari, recimo moldavski knez Gika (Ghika), uporno su se opirali promenama.

Rusija podsticala nezadovoljstvo u Bugarskoj

Pošto se Turska protivila namerama o ujedinjenju Vlaške i Moldavije, Rumuni su 1859. pribegli lukavstvu, pa je revolucionarni lider iz 1848. Aleksandru Jon Kuza (Alexandru Ion Cuza) proglašen za kneza i jedne i druge kneževine. Kuza je bio liberalnih pogleda i nije bio judeofob, pa su Jevreji očekivali poboljšanje svog položaja, što se delimično ostvarilo. Godine 1864. dobili su pravo glasa u lokalnim organima vlasti i mogli su sticati zemlju, što se nije odnosilo na mnoge Jevreje smatrane stranim državljanima. Nehrišćani su, doduše, po zakonu mogli dobiti politička prava, ali je odluku u svakom pojedinačnom slučaju trebalo da donosi parlament, što on nije nikada uradio. Kad je Kuza 1866. svrgnut i na presto doveden Karl (Karol) Hoencolern-Zigmaringen (Hohenzollern-Sigmaringen - iz koje je porodice bila jugoslovenska kraljica Marija), policija je u Bukureštu organizovala antijevrejske demonstracije, u kojima je demolirana najveća, Horalna sinagoga, a jevrejski kvart opljačkan. U Ustav je unet nov član VII, kojim se državljanstvo moglo dati samo hrišćanima. Sledeće godine je ministar policije Jon Bratianu počeo da proteruje Jevreje iz sela i zabranjuje onima bez državljanstva boravak u zemlji. Lokalne vlasti su ucenama iznuđivale novac od Jevreja, bilo je pogroma, pljački itd. Evropske sile ograničavale su se na proteste, vlasti su davale obećanja koja nisu ispunjavale, a Vlada se čvrsto držala stava da je jevrejsko pitanje unutrašnja stvar Rumunije. U tome ju je podržavala Rusija. O Crnoj Gori nema šta da se kaže kad su u pitanju Jevreji, jer ih u njoj nije bilo. Odluke Berlinskog kongresa o verskoj ravnopravnosti su se u njenom slučaju odnosile na muslimane i katolike. Ostaje da se prikaže kako su sprovedene odluke Berlinskog kongresa u Bugarskoj, Srbiji i Rumuniji. Ni u jednoj to nije išlo brzo i bez problema, pri čemu se Rumunija izdvajala po izbegavanju da ispuni preuzete obaveze. U Bugarskoj je vladalo veliko razočaranje i nezadovoljstvo odlukama Berlinskog kongresa. Smatralo se da joj je nepravedno oduzet najveći deo njenih teritorija, koje je bila dobila Sanstefanskim ugovorom. Pored toga, jedina je ostala u vazalskom statusu, a na delu njene teritorije stvorena je nova država - Istočna Rumelija. Nezadovoljstvo Bugara podsticala je Rusija, koja je smatrana osloboditeljicom, iako je Bugarsku dosta dugo držala pod okupacijom. Iz Rusije je organizovan otpor odlukama Kongresa i masovni protesti protiv njih, što je podržavao knez Dondukov-Korsakov, koji je bio imenovan za komesara. U mladoj bugarskoj građanskoj klasi jačalo je protivjevrejsko raspoloženje, između ostalog i zbog toga što se smatralo da će dobijanjem političke i građanske ravnopravnosti ojačati konkurentski položaj Jevreja.

Dondukov-Korsakov je za februar 1879. sazvaio ustavotvornu skupštinu u Trnovu. Tamo je najveći deo debata proticao u osudama odluka Berlinskog kongresa i u žalbama na njih, koje su upućivane predstavnicima velikih sila u Carigradu. Tek u aprilu je, na osnovu ruskog projekta „organskog statuta“, znatno izmenjenog, izglasan ustav, koji su odobrile sile potpisnice mirovnog ugovora iz Berlina. Bugarska vlada bila je svesna nužnosti poštovanja odluka Berlinskog kongresa i to je manifestovala osudom antijevrejskih ekscesa u Istočnoj Rumeliji (Karlovu), kao i pozivom izbeglim Jevrejima da se vrate. Aleksander fon Batenberg, izabran za kneza 29. aprila 1879, bio je pristalica potpune jednakosti svih stanovnika kneževine. Članom IX Ustava pravoslavlje je bilo proglašeno za državnu religiju, ali je u njegovom stavu 40 rečeno: „Hrišćani nepravoslavnih konfesija, kako državljani Kneževine Bugarske po rođenju, tako i naturalizovani, kao i stranci sa stalnim ili privremenim prebivalištem u Bugarskoj, uživaju versku slobodu u meri u kojoj izvođenje njihovih obreda ne krši postojeće zakone“. Stav 57 kaže: „Svi bugarski podanici jednaki su pred zakonom...“, a stav 60 precizira: „Samo podanici Kneževine Bugarske imaju politička prava, ali svi oni koji prebivaju u Kneževini uživaju pred zakonom građanska prava“. Godine 1880, zalaganjem Konstantina Jirečeka, profesora istorije na Praškom univerzitetu, koji je bio postavljen za ministra prosvete Bugarske, donet je privremeni zakon o verskoj upravi hrišćana, muslimana i Izraelićana, koji je, što se tiče Jevreja, stvorio osnove njihove autonomije. Tako su odluke iz Berlina postale deo unutrašnjeg zakonodavstva Bugarske. Posle toga Jevreji u Bugarskoj nisu imali većih problema sve do Drugog svetskog rata.

Desetak godina za promenu ustava

Slično se dešavalo i u Istočnoj Rumeliji, gde je postepeno ukidana ruska uprava, pod kojom su Jevreji bili u znatnoj meri ugnjetavani. Ona je ostala u sastavu Turske, pod upravom hrišćanskog komesara, do 18. septembra 1885, kada je uhapšen generalni guverner Aleko-paša i osnovana privremena vlada pod predsedništvom dr Stranskog. Proglašeno je i sprovedeno ujedinjenje sa Kneževinom Bugarskom, koja je stekla nezavisnost.

U Srbiji je otpočet proces promene Ustava. Može se reći da je kod vlade i kneza postojala dobra volja da se preduzme sve što je potrebno kako bi se to sprovedlo. Knez Milan je u proklamaciji od 10. avgusta 1878. rekao kako je Evropa dodelila Srbiji „suverenost pod jednim uslovom koji sam prihvatio i odlučan sam da ga poštujem“. Međutim, zbog već opisane komplikovanosti procedure promene Ustava, ali i zbog političkih prilika, protivljenja opozicije, pa i nekih pristalica vlade, promena vlade itd. to je trajalo godinama. Bilo je i protivljenja u narodu da se Jevrejima daju nova prava, pa su u tom smislu slata pisma na adresu kneza, Narodne skupštine i Vlade da se ne dopusti nastanjanje Jevreja u mestima odakle su pisma stizala. Nastanjanje nije ni bilo dozvoljeno dok se to ne reši ustavnim putem. Evropske sile ispoljavale su nestrpljenje i tražile da se ustavne promene izvrše što pre. Neke su ipak, izražavajući poverenje u kneza i vladu i verujući njihovim stalnim obećanjima da će to uskoro biti urađeno (a oni su se, između ostalog, pozivali na to da ni Rumunija nije ispunila obaveze), poslale su svoje diplomatske predstavnike uprkos odlaganju promena. Tako je prvo Francuska, februara 1879, imenovala

svog diplomatskog predstavnika barona De Mišela (Michels), zatim je u martu postavljen nemački predstavnik grof Bran i malo potom britanski, Guld (Gould). Ustavni problem rešen je tek krajem 1888, kada je, 21. decembra (odnosno 2. januara 1889), donet novi ustav, tada već Kraljevine Srbije, u kojem su Jevreji izjednačeni u pravima sa svima ostalim. U svim krizama i ratovima do kojih je dolazilo za tri decenije postojanja Srbije posle toga, Jevreji su stekli glas dobrih patriota i ratnika. U to vreme jedan broj Jevreja, naročito beogradskih sefarda, počeo je sebe definisati kao Srbe Mojsijeve vere. Povremeno je i dalje dolazilo do izolovanih antisemitskih incidenata, čemu nije pridavana veća važnost.

Rumunija je, uz podsticanje Rusije, na samom Berlinskom kongresu iskazivala veliko nezadovoljstvo zbog toga što će njihova zemlja dobiti nezavisnost samo ako Jevrejima daju ravnopravnost. Predstavnici Rumunije pretili su predstavnicima jevrejskih organizacija i Jevreja iz Rumunije da će njihovo insistiranje na tome pogoršati položaj Jevreja u državi. Iako je formalno prihvatila odluke Kongresa, Rumunija ih u praksi nije sprovodila. Naprotiv, uvedene su nove protivjevrejske mere. Organizovane su antijevrejske demonstracije s ciljem da parlament ne izmeni odredbe Ustava iz 1866. o naturalizaciji Jevreja. Istina, izmenjena je odredba kojom je državljanstvo bilo uslovljeno pripadnošću hrišćanstvu, ali je određeno da se naturalizacija Jevreja vrši individualno, uz odluku, umesto jednog kao ranije, oba skupštinska doma i to dvotrećinskom većinom. Naturalizacija oca nije obuhvatala i decu. Umirenju velikih sila bila je namenjena naturalizacija, 1880. godine, odjednom 883 Jevrejina učesnika u borbama protiv Turske 1877, uglavnom poginulih, dok mnogi preživeli nisu uvršteni u listu, jer nisu imali dokumenta, a vlastima je poverljivo bilo naređeno da izbegavaju davanje. Za 38 godina naturalizovano je, zajedno s veteranima, oko 2.000 Jevreja, prvenstveno onih koji su platili velike iznose mita. Neverovatno je spisak antijevrejskih mera što su ih rumunske vlasti perfidno sprovodile. Takvo je bilo ukidanje člana 7 Ustava i donošenje novog člana, koji je uveo kategoriju stranaca koji ne uživaju stranu zaštitu. Tako je volšebno „iščezao“ velik broj Jevreja. Protiv njih uvođena su ekonomska ograničenja i vođena je kampanja da se ne kupuje kod njih, pod parolom *Nici un ac de la jidani* (ni iglu od Jevrejina).

Promene granica menjaju uslove života

Osnovana je antijevrejska liga. „Starosedeci“, tj. Rumuni, imali su u svemu prednost nad „tuđincima“, Jevrejima, kojima je, recimo, bilo zabranjeno trgovanje duvanom i žestokim pićima. „Tuđinac“ koji se želeo baviti nekim zanatom morao je pribaviti specijalnu dozvolu. U fabrikama koje bi osnovali Jevreji, posle nekog vremena najmanje dve trećine radnika morali su biti „starosedeci“. Jevreji nisu mogli biti advokati, apoteke su mogli otvarati samo u mestima gde nije bilo zainteresovanih „starosedelaca“. Uvedena je školarina za osnovne škole, s tim što su „starosedeci“ bili oslobođeni plaćanja. Za srednje i više škole uveden je *numerus clausus* od pet do 7,5 odsto, i to samo ako je bilo slobodnih mesta, a pokušaje Jevreja da osnivaju svoje škole na razne je načine ometalo Ministarstvo prosvete. Jevreji nisu mogli raditi na železnici, u državnim bolnicama i na još nekim poslovima, nisu mogli biti

oficiri... Do kraja XIX i na početku XX veka ređala su se sve nova i nova ograničenja. Bilo je mnogo pogroma po selima i varošicama, a vlada je krenula u njihovo gušenje tek kada su se na udaru masa našli i rumunski bojari. No i kada su smatrani „tuđincima“ i kad nisu uživali građanska prava Jevreji su morali ispunjavati sve obaveze i služiti u rumunskoj vojsci.

To je izazvalo iseljavanje velikog broja Jevreja u Tursku, Francusku, Britaniju, Kanadu i, najviše, SAD. Zbog svega toga, velike sile, koje su pažljivo pratile događaje u Rumuniji i često ulagale proteste zbog neizvršavanja obaveza iz Berlinskog ugovora, izvesno vreme su odbijale da priznaju nezavisnost Rumunije. Prva je to učinila Nemačka, kada je rumunska vlada od pruskih junkera i članova carske porodice otkupila akcije železnica po ceni šest puta višoj od tržišne. Austrougarska i Nemačka poništile su svoje državljanstvo onim Jevrejima u Rumuniji koji su ga imali.

Velike teritorijalne promene o kojima je odlučio Berlinski kongres donosile su za Jevreje Bugarske, Rumunije i Srbije krupne probleme. Oni su pre toga, čak i kada su te zemlje izborile autonomiju, nastavile živeti u multietničkom, multikonfesionalnom i multikulturnom Otomanskom carstvu, koje je bilo i jedinstven privredni prostor. Sada su se našli u novim nacionalnim državama, ponegde s jednom državnom religijom, jednim državnim jezikom, novim zakonima itd., odsečeni od dotadašnjih poslovnih veza i tržišta. Primera radi, u Srbiju, čije su nove granice određene posle teških pregovora u kojima su pretresane razne varijante, ušli su i neki gradovi koji su do ratova 1876-1878 bili van njenih granica, a u kojima je živelo dosta Jevreja. To je bio u prvom redu Niš, u to doba sa oko 1000 Jevreja, ili oko osam odsto stanovništva, zatim Pirot, Leskovac i Vranja, kako se tada zvalo Vranje. Posle ulaska srpske vojske u neke od njih mnogi Jevreji bili su zlostavljani i pljačkani, tako da im je život bio veoma otežan, ponekad ugrožen. Njihov položaj počeo se postepeno poboljšavati kada je vlada počela sprovoditi obaveze iz Berlinskog ugovora.

Iako Bosna i Hercegovina nisu bile predmet razmatranja u ovom tekstu, treba dodati da se situacija i u njima znatno promenila kada je Austro-Ugarska posle Berlinskog kongresa, na osnovu ovlašćenja dobijenog na njemu, okupirala te turske teritorije. Društveni položaj Jevreja ostao je manje-više isti, jer im je i dvojna monarhija priznavala ravnopravnost. Jevreji u Bosni i Hercegovini, gotovo isključivo sefardi, vekovima su održavali bliske verske, kulturne, pa i privredne veze sa svojim sunarodnicima u drugim delovima Turske, u susednoj Dalmaciji itd. Sa okupacijom je počeo dolazak aškenaskih Jevreja, kao službenika novih vlasti, trgovaca i pripadnika drugih profesija, koji su se umnogome razlikovali od starosedelaca. Govorili su drugim jezikom, pripadali drugim kulturnim krugovima, imali drukčije običaje i verske obrede, pa razlike među njima nije bilo lako prevazići. Trebalo je preusmeriti i privredne veze, sa Turske na Austrougarsku, učiti nemački jezik umesto turskog, školovati mlade na austrijskim visokim školama i još mnogo toga što je činjeno tokom 40-godišnje austrougarske okupacije i aneksije Bosne i Hercegovine.

K r a j